

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Олександр Скрипнюк,

доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
заслужений юрист України,
керівник відділу зв'язків з державними
органами та міжнародними організаціями
Національної академії
правових наук України

УДК 342.28+340.0(477)

Хрещення Русі: цивілізаційна трансформація держави і суспільства. До 1025-річчя хрещення Русі-України (частина друга)

Шляхи та основні етапи поширення християнства на Русі

Запровадження християнства серед східних слов'ян як учення, ідеології та релігії було закономірним етапом суспільно-державного розвитку Русі-України. В основі його прийняття лежали об'єктивні потреби та суб'єктивні фактори.

Наприкінці X ст. Київська Русь була класовим, антагоністично розшарованим суспільством, якому не відповідали хронічно відсталі, архаїчні язичницькі уявлення, погляди, звичаї та обряди, сформовані в період громадсько-родового устрою. У нових умовах вони не могли бути адекватною відпо-

віддю на запити суспільного розвитку. Існуючий політеїзм суперечив нагальним потребам часу, стримував консолідацію суспільства, гальмував процес державотворення та посилення великокнязівської влади. Язичництво (поганство) переживало глибоку ідейно-політичну кризу, а правлячі кола усвідомлювали необхідність прийняття нової релігії-ідеології, яка освячувала би владу панівних верств та обожнювала князя [1; с. 266].

Русь із її величезною територією, матеріальними і людськими ресурсами не могла отримати належний розвиток і досягти успіху без нової віри. Архаїчна віра штовхала державу на узбіччя цивілізаційного розвитку. З іншого

* *Продовження.* Початок статті див.: Публічне право. – 2013. – № 4.

боку, держава підтримувала тісні контакти з усім християнським світом. Візантія, Священна Римська імперія, Франкська імперія, Моравія, Польща, Угорщина були її постійними суперниками і партнерами в міжнародному житті. Християнські держави часто з погордою та зверхньо ставилися до нехристиянської Русі як до держави варварів.

Київський князь Володимир, усвідомлюючи необхідність зміцнення держави та посилення її міжнародного престижу, змушений був розпочати глибокі соціальні реформи. Першою на цьому шляху була спроба релігійної реформи 978–980 рр., спрямованої на пристосування існуючої релігії до нових завдань класового суспільства.

Створений на Старокиївській горі князем пантеон язичницьких богів на чолі з княжим дружинним богом Перуном мав символізувати єдність племен великої держави, волю і силу влади київського князя, обов'язковість виконання його рішень [2; с. 88]. Однак ця реформа не дала бажаних результатів зміцнення руського суспільства та виходу держави як рівноправного партнера на міжнародну арену [3; с. 60]. Міцніючий новий клас феодалів вимагав запровадження нової ідеологічної основи. Найповніше інтересам панівної верхівки відповідало християнство східного зразка.

Візантія протягом віків була наймогутнішою, найбагатшою і найбільш культурно розвиненою державою, найближчою за територією до Русі. Від часів існування античних міст-держав визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації Подніпров'я на Візантію, який значно посилювався з появою торгового шляху «із варяг у греки». У заможних верств населення Русі, її еліти вже існував досвід контактів з християнами в основному через ромейську державу.

Поширенню християнських ідей у руському суспільстві сприяли торгівлі зв'язки та військові походи Русі

проти Візантії. З іншого боку, спорадичне рекрутування найманців на службу до візантійського війська із східних слов'ян згодом перетворилося на зростання їхніх чисельності й постійної присутності у війську Візантії. Згодом у його структурі було створено регулярні руські підрозділи. Руський корпус за василевса Михаїла V був перетворений на імператорську гвардію. З часом до прийняття християнства схилилися не тільки купці та дружинники, а й правляча руська верхівка.

Першими відомими християнами серед київських князів були Аскольд і Дір. Значно посилулись позиції та впливи християнства на Русі за князя Ігоря та його дружини Ольги.

Важливим чинником поширення християнства та готування Русі до хрещення була місіонерська діяльність візантійських священиків зі слов'ян. Болгарські проповідники знайомили русичів із візантійським християнством та його основами. З метою навернення слов'ян у християнство візантійські проповідники Кирило та Мефодій кодифікували слов'янську мову. Зрозуміла для русичів старослов'янська (церковнослов'янська) мова сприяла утвердженню нової християнської віри. Важливим фактором запровадження нової віри на Русі були урочистість та естетична привабливість візантійської літургії, які справляли величезний вплив на свідомість вірян.

На відміну від латинського обряду, візантійська модель християнства характеризувалася домінуванням світської влади над церковною. З погляду правлячих кіл Русі Візантійська імперія поставала не тільки багатим і могутнім сусідом, а й зразком централізованого державного устрою. Імператор, з яким намагалися породичатися князі, вважався намісником Бога на землі та уособленням всієї повноти влади. Така формула існування влади була привабливою для тогочасної правлячої еліти. Візантійське

християнство ідеологічно і юридично забезпечувало оформлення царственої сили і влади великого київського князя.

Прийняття християнства Руссю сприяв певний збіг обставин, пов'язаних із внутрішньополітичним розвитком Русі та зовнішнім фактором – нестабільністю держави і влади у самій Візантії. Загроза втрати влади імператором Василем II під час заколоту опозиції змусила монарха звернутися по військову допомогу до Русі. Князь Володимир, скориставшись політичною кризою у Візантії, висунув низку зустрічних вимог: визнання Русі як рівноправного партнера, її хрещення, укладення союзного договору і одруження з візантійською порфірородною принцесою Анною. Скрутне становище імперії та загроза втрати трону змусили Василя II погодитися на вимоги князя Володимира, хоча родичання з князем-варваром було для василевса принизливим і ганебним. Крім того, на руку порфірородної принцеси претендував син імператора Священної Римської імперії Оттона. Зволікання уряду Візантії з виконанням попередніх домовленостей після придушення заколотів в імперії змусило князя Володимира вдаватися до військової сили та збройного захоплення одного з головних економічних центрів імперії – Корсуня (Херсонеса). Зі свого боку, виконуючи умови договору, в 987 р. київський князь прийняв хрещення під новим іменем «Василевс», що було суголосним із титулом імператора та іменем царствующого монарха [4; с. 93]. Новонавернений у християнство монарх за тогочасною практикою ставав васалом імператора, а його держава потрапляла у політичну та ідеологічну залежність від імперії. Однак стаючи шурином візантійського імператора, київський князь за вичаня з принцесою як віно повертав Візантії Херсонес. За таких обставин про васальну залежність руського

князя та його держави годі було й казати [5; с. 332].

До зазначених вище причин та обставин хрещення Русі слід додати такий важливий незаперечний фактор, як непересічна особистість самого князя Володимира. Прийняття християнства слід шукати в його постаті й характері. Будучи стратегом великого історичного розмаху і мудрим володарем, князь чітко усвідомлював великі переваги християнізації держави. В основі його рішення було світоглядне переконання. Він керувався не тільки власним морально-етичним сумлінням, а й зовнішньополітичними інтересами держави та її влади. Володимир привів у відповідність і узгодив своє мислення, моральну поведінку, власне життя і життя свого оточення із засадами християнського вчення, чим здійснив великий людський (мирський) подвиг. Він увійшов в історію і пам'ять наступників як видатний державний діяч, об'єднувач східнослов'янських князівств і союзів племен в єдину державу, талановитий полководець і Хреститель Русі. Князь Володимир, приймаючи рішення епохального значення, керувався не тільки релігійним натхненням, а й політичними мотивами та доцільністю. Він виражав об'єктивні потреби суспільного розвитку [6; с. 88]. Незважаючи на те, що християнство чи не найпізніше серед інших європейських держав як державна релігія прийшло на Русь (чеські князі хрестилися 845 р., болгарський князь Борис (Михаїл) – 865 р., хорватські та сербські князі упродовж 800–850 рр., польський князь Мешко – 866 р.), воно спричинило докорінні зміни в усіх сферах соціального життя нашого народу понад тисячу років тому. Впродовж усього цього часу Україна формувалась як країна християнської цивілізації [7; с. 3].

Зовнішні фактори прийняття християнства могли бути різними, але в результаті зробленого вибору відбулося прийняття того, що було

найбільш близьким і співзвучним у пошуках ідеалу суспільством. Більш тісні контакти з візантійським християнством, насамперед, зумовлювались знайденням того, чого потребував подальший культурно-релігійний розвиток руського суспільства. Воно вибрало той варіант християнства, який був йому найбільш зрозумілим. Вибір віри був підготовлений всім ходом історичного розвитку Русі та глибиною культурних її контактів з Візантією. Блаженніший митрополит київський і України Володимир, предстоятель Української православної церкви, оцінюючи значення 1025-літньої дніпровської хрещенської купелі, наголошував, що ця подія визначила вектор розвитку нашого народу. Завдяки йому Україна в історичному аспекті успадкувала Візантію [8; с. 1].

Акт хрещення Русі та особливості утвердження нової релігії

Після хрещення князя Володимира державна рада бояр кілька разів на своїх засіданнях розглядала питання про хрещення Русі і прийняла доленосне рішення про проголошення християнства державною релігією [9; с. 51]. За літописним переказом, акт хрещення Русі – офіційне проголошення нової державної релігії – відбувся 14 серпня 988 р. у Києві, хоча процес масового хрещення киян був започаткований ще весною. Але, як стверджують історики церкви, багато людей хрестилося без достатнього внутрішнього переконання, а інколи з суто людських спонукань. Тому ця обставина змусила князя Володимира здійснити акт офіційного хрещення народу і держави, який залишив би глибокий слід у свідомості й пам'яті співвітчизників урочистістю і мав би вплив на всю державу, ставши яскравою віхою в її історії.

У запровадженні нової державної ідеологічної системи чимале місце відводилося примусу. За наказом князя

на Перуновому пагорбі в Києві було зруйновано капище язичницьких ідолів, а статую самого Перуна на шляху до Дніпра дванадцять киян били ланцюгами, а потім скинули у воду. Згодом на цьому місці було побудовано церкву святого Василя. Руйнування капищ викликало опір народу, підбурюваного волхвами. Не сподіваючись на добровільне хрещення, князь наполегливо домагався своєї мети. Він видав наказ, згідно з яким усі кияни, незважаючи на стать, соціальне становище, вік, мали вранці 14 серпня прийти до Почайни та Дніпра на хрещення.

Князь Володимир разом із родиною, урядовцями, церковними ієрархами з Константинополя та корсунськими священиками брав участь в акті хрещення сили-силенної людей. Вздовж берега Дніпра священики читали молитви і осіяли людей золотими хрестами [10; с. 88]. Разом із народом хрестились і всі сини великого князя – Всеволод, Вишеслав, Ізяслав, Мстислав, Позвизд, Святополк, Святослав, Станіслав, Судислав, Ярослав [11; с. 22–23]. Митрополит Іларіон у своєму творі «Слово про закон і благодать» зазначав, що в Києві не знайшлося жодного, хто виявив би непослух наказу великого князя, але не пов'язував цього тільки з масовим духовним прозрінням. Наступним кроком у процесі хрещення мало бути навернення населення всіх земель Русі, де панували воля і слово князя.

Слід зазначити, що про хрещення Русі досить багато написано, але ще є багато недосліджених питань державно-правового аспекту цієї проблеми. Окремі питання випали з поля наукового аналізу, інші зазнали тенденційного і необ'єктивного висвітлення через вплив ідеологічного чинника і набули деформованого характеру. Яскравим прикладом цього є відображення в літературних джерелах сюжетної лінії, яка ілюструє таку тематику: похід князя Володимира на Корсунь, його хрещення

у Корсуні та одруження з візантійською принцесою Анною.

У науковій літературі не набули об'єктивного висвітлення глибинні причини хрещення Русі, суперечливість факторів її хрещення, а також характер відносин між Руссю та Візантією після хрещення східнослов'янських земель. Бо негоже було, на думку руських мислителів, такій великій державі, як Русь, приймати християнство на засадах підданства. У їхній інтерпретації хрещення Русі постає не як наслідок сторонніх впливів, а як виняткове пролиття Божої благодаті на князя Володимира. В ідеологічному протистоянні, яке виникло між Візантією та Руссю навколо проблеми хрещення східних слов'ян, ромеї у своїх літературних джерелах вдалися до помсти, замовчуючи в цьому роль князя Володимира та акт хрещення Русі. Князь Володимир, який володарював не у слабкій та безвісній країні, а у впливовій державі, змусив визнати себе рівним ромейським імператорам, що вважали себе законними та єдиними правителями в тогочасному світі – намісниками Бога на землі. Тому вітчизняні ідеологи – сучасники князя, його прихильники, славлячи Володимира, виступали виразниками боротьби Русі за її суверенність у церковній та державній сферах. Русь входила в сім'ю християнських держав, спираючись не на чужі цінності, а, запозичуючи лише те, що відповідало її самобутності.

Варто пам'ятати ще одну проблему в дослідженні хрещення Русі. Порівняно успішний процес християнізації та формування Руської церкви як канонічної православної розтягнувся на багато десятиліть. Забезпечення незалежності Києва від Константинополя в церковних питаннях постійно наражалося на саботаж константинопольського патріарха, необґрунтовані звинувачення новопосталої церкви в неканонічності. Це змушувало великих київських

князів протягом певного часу шукати компромісу з Константинополем у справі управління Руською церквою. Втручання патріарха в церковну кадрову політику на Русі сприймалось як залежність національної церкви майже до XVI ст.

Значна частина тогочасних вітчизняних мислителів була переконана, що церква на Русі від самого початку виступала рівноправною складовою Вселенської церкви. Інші стверджують, що Руська церква постала як синтез, як поєднання константинопольського і римського християнства [12; с. 1].

Появу на світовій арені нової могутньої християнської держави було зустрінuto сусідніми державами прохолодно. Тепер сусідам Русі потрібно було зважати на її інтереси і з нею рахуватись. Візантія проголосила себе другим Римом, а імператорську владу в Константинополі – владою всесвітньою та винятковою. За цією логікою, інші правителі та їхні держави не могли бути рівними вселенському імператору і Візантії, не залежними від василевса володарями, як і національні церкви від константинопольського патріарха. Це спричинило загострення ідеологічної боротьби. В Русі її наслідком вже в XI ст. на протигагу ідеї другого Риму почалося формування ідеї Києва як другого Єрусалима – «міста-святині», «міста-храму» [13; с. 11].

Інновації в суспільстві, спричинені хрещенням Русі, не могли стверджуватись через одноразову акцію. То більше хрещення відбувалося «згори». Давньоруське суспільство, змінюючи віру своїх пращурів наприкінці X ст., пережило велике потрясіння. Хрещення стало для нього шоком, перевернуло уявлення і звичайний порядок речей, які склались і тривали протягом багатьох тисячоліть. Якщо соціальні верхи усвідомлювали необхідність прийняття нової релігії, то широкі верстви руського суспільства в особі селянства залишалися відданими язич-

ницьким віруванням пращурів. Відсутність широкої соціальної підтримки нової віри зумовила гостру конфронтацію в суспільстві. І цю обставину не слід нехтувати, бо язичництво було величезним і дуже важливим пластом східнослов'янської культури та ідеології. Східнослов'янська спільнота дохристиянських часів створила власні розвинені державність, адміністративну й судову системи, апарат збирання податків тощо [14; с. 277]. Все це аж ніяк не засвідчувало політичну, економічну й культурну відсталість язичницької Русі. Інша справа, що в умовах формування феодальних відносин язичництво не відповідало новим викликам і потребам часу. Тому запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Однак тривалий час суспільство неоднозначно ставилося до нової чужої гебрійсько-грецької віри через її незрозумілість широким народним масам.

988 рік став рубіжним для Русі. Він розколов країну на прихильників нововведення і його противників. Останні залишалися відданими поглядам, віруванням, традиціям та обрядам їхніх пращурів. Хрещенню в різних землях Русі існувала протидія. Антихристиянську опозицію очолювали служителі поганського культу – волхви, впливи яких особливо сильними були в північних землях. Вони підбурювали населення у Новгороді, Суздалі, Білоозері до виступів проти християнських священиків.

Процес християнізації Русі був складним, суперечливим, тривалим і неоднозначним. Він плинув повільно, а нерідко хворобливо. Спершу християнізація поширювалася водними шляхами та була прийнята більшими осередками, а згодом провінціями. З Києва християнська віра досягла Новгорода, Галича, Волині та інших центрів великої держави. Часто нова релігія утверджувалася насильницьким способом. Особливу увагу в цьому плані відігравав Добриня –

дядько князя Володимира, який був його найближчим соратником і вірним послідовником, у всьому підтримував свого володаря. У 988, 989, 990 рр. відбувалися драматичні події в різних місцях Русі. Літописні свідчення правдоподібно ілюструють ситуацію, що склалася в Новгороді. Відмова новгородців добровільно прийняти християнство закінчилася тим, що новгородський тисяцький Путятя «хрестив новгородців мечем, а посадник Добриня – вогнем». Процес хрещення Русі розтягнувся на довгі 60–70 років. Нову релігію прийняли не тільки русичі, а й інші народи, які населяли Русь: литвини, ятвяги, чудь, меря, весь, муром, мордва, черемиса, ям, печора, печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки та ін. Але ще у XII ст. на Русі існували куточки, де офіційна віра не утвердилася. За князя Володимира більшість населення країни прийняла християнство, принаймні формально.

Протягом багатьох десятиліть і в наступні століття у східних слов'ян панував дуалізм: поряд із новими християнськими порядками співіснували деякі елементи язичництва, переважно старі обряди, звичаї, так зване двовір'я. Шанували водночас християнського і «домашніх» богів, поруч із християнськими молитвами застосовувались язичницькі замовляння.

Поширення християнства в Русі мало свою специфіку. Вона полягала в тому, що християнство прийшло в нашу державу уже сформованою для того часу релігією. Хрещення Русі не було наслідком природного розвитку християнства на власному ґрунті. Тож воно постало як духовна революція. Християнізація руського суспільства відбувалася не знизу вгору, як це було у римському суспільстві, а зверху вниз – від князя, від соціальної верхівки суспільства до його основи. Така специфіка стала причиною існування багатой в руському суспільстві дохристиянської традиції [15; с. 80].

З метою заміни місцевих вірувань та обрядів єдиним християнським культом церковним ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Дохристиянські свята Великодня було пристосовано до Воскресіння, зимові свята – до Різдва Христового і Хрещення, Перун став ототожнюватися з Іллею-Пророком, а Ярило – з християнською Трійцею [16; с. 58]. Протягом сторіч церква боролася проти язичницького свята Купайла, але так і не змогла його подолати. Процес утвердження християнства розтягнувся на віки. До наших днів збереглися елементи давньої культури. Вони проявляються, зокрема, у звичаях, коли у дні поминання померлих на цвинтарі запрошують до тризни. Християнська церква намагалась виокремити безгрішне з попередньої релігії, призвичаїти його до нових умов і християнізувати образ мислення нашого народу.

Значення хрещення Русі

Запровадження християнства як державної релігії відкрило нову епоху в розвитку не лише Русі, а й усієї східноєвропейської людності. Хрещення – ключова подія у становленні та утвердженні держави цивілізаційного типу. Актом хрещення Україна-Русь зробила вибір на користь європейської ідентичності. З погляду оцінок сьогодення дня хрещення Русі мало грандіозне значення і далекосяжні наслідки для вибору вектора всіх сфер суспільного розвитку наших пращурів на стратегічну перспективу, було визначено особливості вітчизняної моделі історичного поступу. Оцінюючи історичне, цивілізаційне значення хрещення Русі, предстоятель Української греко-католицької церкви Святослав Шевчук зазначив, що то був старт потужної духовної, суспільної та культурної трансформації, духовної революції тогочасного українського суспільства [17; с. 1].

Християнство сприяло формуванню та розвитку нового тоді прогресивного феодального ладу, остаточному розкладу родових відносин. Змінюючи феодальний устрій, нова релігія сприяла створенню централізованої держави, зміцненню центральної влади, їх політичній могутності. Величезну кількість культів місцевих божків заступив культ єдиного Бога. Церква сприяла консолідації всіх руських земель і племінних союзів навколо Києва, забезпечила перетворення їх на єдиний християнський народ, зміцнювала єдність поліцентричної молоді народжуваної Руської імперії. Проведена адміністративна реформа із використанням візантійського досвіду зламала сепаратизм місцевих князів і племінних вождів, утвердила єдиновладдя великого князя київського – центрального елемента політичної моделі управління величезною за територією державою. Церква зі своєю централізованою системою організації справила величезний вплив на механізм державного управління.

Структурна церковна ієрархія на чолі з митрополитом послужила взірцем для створення централізованої адміністративної ієрархії світської влади. Запроваджена адміністративна реформа передбачала, що кожна землю Русі мав очолити один із дванадцяти синів великого князя київського. Створена родова система управління спиралася на силу і волю великого князя київського і сприяла зміцненню єдності Руської держави, розбудові її економіки, поповненню загальнодержавної скарбівни. Хрещення Русі сприяло поживленню економічного життя через розвиток торгівлі як усередині країни, так і з її сусідами. На Русь завозили дорогоцінні товари світського та культурного вжитку, мистецькі вироби. Русь значно збільшила продаж за кордон традиційних для неї виробів і сировини.

Установлюється тісний зв'язок між світською та церковною владами

за верховенства першої. Як класова організація, церква ідеологічно обґрунтувала монархію, право на владу великого князя та захищала владу панівної верхівки. Хрещення зміцнило престиж Володимирової князівської династії, тісно пов'язало її з могутнім домом візантійських імператорів. Тогочасні руські мислителі великокнязівську владу обґрунтовували як похідне явище від імператорської влади Візантії, переміщення її царственної влади на Русь. Великий князь київський Володимир прямо чи опосередковано вводився ними як рівноправний до когорти монархів європейських країн, підносився до рангу тринадцятого апостола, руського послідовника Христа, чим підкреслювалися божественне походження та сила його влади, а витoki руського християнства обґрунтовувалися ідеологами з апостольських часів. Русь входила до складу християнського Commonwealth. Хрещення розірвало замкнутий простір розвитку держави, що означало кінець політики ізоляціонізму варварської державності. Воно забезпечило Русі прорив. У XI–XII ст. християнська Русь у своєму розвитку випереджала багато європейських країн. Русичі опинилися в колі історичних народів.

Великий князь київський став повноцінним суб'єктом міжнародного права, надзвичайно зріс його авторитет, кордони його держави вважались недоторканими для інших християнських держав. Русь перетворювалася на велику фігуру на міжнародній арені, з інтересами якої змушені були рахуватись європейські держави, які до хрещення ставились до неї з погордою як до варварської країни.

З хрещенням новою формою міждержавної співпраці стало укладення династичних шлюбів між Рюриковичами та правлячими родинами інших європейських країн. Так, протягом X–XII ст. було укладено 12 шлюбів з представниками візантійських династій та 83 – із західноєвропейськими

правлячими родинами. Рюриковичів у своїх сватах (а значить – союзниках, партнерах) хотіли бачити монархи провідних держав Європи [18; с. 8]. Після смерті Анни в 1011 р. князь Володимир одружився з германською принцесою, його син Святополк був одружений із польською княжною. Але тестем Європи вважали Ярослава Мудрого. Його дружиною була дочка шведського короля Інгігерда. Одна сестра була заміжня за польським королем, інша – за візантійським царевичем. Три дочки були видані Ярославом за норвезького, французького, угорського королів. Син Ізяслав одружився з сестрою польського короля Казимира. Русь перетворилася на частину світового християнського суспільства і цивілізації, легітимувала своє існування на міжнародній арені.

Перемога візантійського християнства визначила стратегічне партнерство Києва насамперед із країнами, які після розколу Вселенської церкви сповідували православ'я. Це передусім стосується Візантії – найбільш розвиненої християнської держави, Болгарії, інших балканських православних держав та Грузії. Посилювались міждержавні зв'язки Русі із західними державами: Польщею, Німеччиною, Швецією, Римом.

Утім, прийняття християнства візантійського варіанта на початковому етапі поставило у певну залежність і нерівноправність Київ із Константинополем. Особливо це явище було помітним в організації церкви. Патріарх призначав греків на митрополічу кафедру в Києві. Більшість єпископів із десяти єпархій, які діяли в межах території сучасної України, були греками. Молода новостворена церква на початку свого існування становила візантійське утворення в організмі давньоруського суспільства.

Якщо простежити розвиток Руської церкви, то можна стверджувати, що жодна з православних церков у своїй історії не була так тісно

пов'язана з життям і долею свого народу, нації, як Київська метрополія. З утратою державності українцями вона була осередком національного життя та національної духовної культури.

Церква в Русі завжди мала державний характер, спиралася на державну владу та служила їй та національним інтересам. Вона посідала визначальне місце в політичній системі держави і була могутнім знаряддям впливу на маси. В Русі було створено церковну структуру, суголосну зі структурою державних органів. Церковна адміністративна організація з її внутрішньою структурою, чіткою субординацією та чітким підпорядкуванням стала ефективним знаряддям впливу на суспільство. Церква стала важливим елементом політичної структури. Вона була залежна від великого князя, його особа сприймалася як сакралізована. Князь виступав верховним правителем церкви, хоч офіційно її очолював митрополит київський. Митрополит незаперечно визнавався духовним лідером держави і суспільства, а християнський монотеїзм був своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного світського правителя. Без згоди князя не призначалися єпископи та інші вищі церковні ієрархи, не відбувався акт інтронізації митрополита. Незважаючи на останнє, в усі часи на Русі влада митрополитів над єпархіями була незаперечною, вона не піддавалася сумніву ні єпископами, ні удільними князями. Межі єпархій територіально майже спадалися з кордонами удільних князівств. Єпископи призначалися митрополитом з представників київського духовенства. Протягом X та наступних століть церквою було створено великий чиновницький апарат, представники якого брали активну участь у всіх державних і громадських справах. Митрополит, визначні єпископи та ігумени великих монастирів виконували різні

доручення князів, виступали послами і посередниками в припиненні міжкнязівських усобиць.

Для унормування церковного життя в державі князь Володимир видав Устав та визначив права духовенства. Служителі культу не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовенство отримало право на передання духовних звань у спадок. Церкви і монастирі стають головними носіями ідей християнства у державі. Започатковується формування вітчизняного канонічного права, ідеї єдності божественної благодаті і права. З часом митрополит Іларіон трактував божественну благодать як соціальну норму, закон. У XIII ст. у Русі було до 50 монастирів, з них 17 – у самому Києві. Головним уважався Києво-Печерський монастир, заснований 1051 р. Церква стала головним союзником держави, а остання, своєю чергою, надавала церкві різні привілеї та десяту частину державних прибутків.

В управлінні суспільством звичаєве право, різне для великої кількості племен, заступили візантійське право і закон, візантійське канонічне право, обов'язкові для кожного регіону країни. У цій сфері візантійський вплив був найбільш очевидним.

Затвердження християнства мало далекосяжні та багатогранні наслідки для всебічного розвитку соціального і духовного життя українців, значного його збагачення.

Під впливом християнства поступово відбувалися докорінні зміни в ідеології. Закладалися нові основи ідеологічної моделі суспільства, відбувалися гуманізація його життя та складний злам язичницьких вірувань. Нова віра поступово витручувала старі обрядові традиції, пов'язані з убивством новонароджених дівчаток, принесенням кривавих жертв тощо. Християнство зробило докорінний переворот у поглядах на життя. Замість існуючого культу грубої сили воно перенесло акценти на проблему духовної величі

людини і боротьби з силою свавілля. В епоху раннього середньовіччя ця теза була справжнім революційним переворотом у свідомості суспільства.

Церква прищеплювала нові цінності та орієнтири, виховувала нову людину, вимагала суворого виконання християнських моральних норм. Християнство стверджувало рівність усіх перед Богом, робило людину носієм нової моралі, заснованої на милосерді, християнській любові до ближнього, культурі совісті, які ґрунтувалися на євангельських заповідях. Воно позитивно вплинуло на моральний стан суспільства, зокрема й на керівну верхівку. Обіцяючи небесну винагороду, християнство у земному житті проповідувало смиренність, покору, всепрощення і послух, відмову від життєвих благ для широких верств населення, що помітно впливало на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства. Кривну помсту родичів у суспільстві язичників, що була наслідком виконання звичаєвого права, прийшов християнський закон як наслідок процесу зміни духовних і моральних пріоритетів. Держава зобов'язувала карати винних у злочинах і провинах незалежно від волі потерпілих, вона починає проводити політику, спрямовану на попередження, порушення порядку і права, що, своєю чергою, позитивно впливало на пониження рівня ворожості та злочинності в суспільстві.

Радикальної трансформації зазнала сім'я. Полігамію, багатоженство, звичаї викрадання та купівлі наречених заступала гуманізація сім'ї, підвищувався авторитет матері і жінки.

Одним із соціальних наслідків прийняття християнства було засудження рабства церквою. Раби розглядались як робоча сила, худоба в господарстві свого пана, вони не могли відповідати за свої злочини, виступати свідками в судовій справі. За них відповідав їхній господар, який мав право розпоряд-

жатися життям і смертю свого холопа. Після хрещення церква часто викупувала рабів, змушувала їхніх власників відпускати смердів на волю. Завдяки церкві поліпшилося ставлення до знедолених верств суспільства. На відміну від католицької церкви у Західній Європі, де панував культ збагачення, церква в Русі користувалася високим ступенем довіри серед християн і виступала моральним авторитетом у суспільстві. З часом, коли вона набувала національного характеру і послабилася впливи Константинополя на Руську митрополію, церква стала тісно пов'язаною з життям і долею свого народу.

Нова релігія створювала умови для інтелектуального прогресу суспільства, долучала Русь до тисячолітнього надбання високої візантійської культури, сприяла поглибленню культурно-просвітницьких процесів, зокрема розвитку літератури, мистецтва, архітектури. Величезна за територією держава почала усвідомлювати себе частиною європейської культури. Характерною рисою культурного розвитку став синтез самобутніх національних традицій та запозичених античних надбань. На цій основі в X–XII ст. відбувся мистецький ренесанс високого європейського рівня, який збагатив культуру давньоруськими шедеврами світового значення. Мова йде не про поодинокі здобутки, а про культурно-духовний феномен – складову світової історії цивілізації.

Характерною рисою руського ренесансу було створення міської культури. Столиця, великі міста стали центрами єпископств та інтелектуального розвитку. Перші єпископи – греки за походженням привозили з собою помічників, писарів, майстрів різних справ, які згодом перетворювали міста та єпископства на осередки європейської візантійської культури в Русі.

Значним культурним перетворенням стало введення єдиної кириличної писемності та створення системи

освіти по всій державі. Створювались школи, де навчались грамоті обов'язково боярські діти та люди з різних верств населення, готувались духовні та світські кадри давньоруської інтелігенції. Князь Володимир заснував школи та будував церкви та монастирі спочатку в Києві, а згодом в інших містах. Першими вчителями були корсунські священники, які володіли слов'янською мовою. Згодом монастирі стали осередками християнської освіти, книгописання, виконували роль своєрідних академій, сприяли впровадженню писемності на побутовому рівні та поширенню грамотності серед населення. У Києві, Чернігові, Галичі, Смоленську було засновано навчальні заклади вищого типу, які стали осередками та вогнищами культури і знань.

Запровадження в Русі шкільної освіти і активного храмобудування зумовило нагальну потребу розвитку літератури, зокрема церковної та повчально-проповідницької. Частину біблійних, богослужбових, проповідницьких, агіографічних, апокрифічних творів, санкціонованих церквою, було завезено на Русь у болгарських перекладах. Русі, які не володіли грецькою мовою, літературне надбання Візантії запозичували через посередництво давньоболгарської мови, яка була зрозумілою та близькою для тогочасної Русі.

Візантійська літературна традиція, приживлюючись на давньоруському ґрунті через пам'ятки візантійської та давньоболгарської літератури, сприяла засвоєнню нових ідей, розширенню світоглядних засад та розвитку оригінальної творчості руською мовою. Нова руська література ґрунтувалася насамперед на вітчизняному суспільно-історичному та культурному ґрунті. Псалтир, «Остромирове Євангеліє», «Учительське Євангеліє» та інші книги набули поширення в Русі через переписування зі староболгарської. У ті часи, як відомо, існувала достатньо розвинена мережа скрипто-

ріїв. Здійснювалися переклади праць відомих ідеологів християнства – отців церкви Іоанна Златоуста, Григорія Богослова та інших хронографів, пам'яток історичного змісту на руську мову. Перекладена література з'явилася на ґрунті вітчизняного письменства, що засвідчує високий рівень розвитку культури давньоруського суспільства. Під впливом візантійських історичних творів (зокрема манери викладу) започаткувалися літописи – історичні твори.

Згодом під впливом християнської традиції в Русі виникла власна повчальна, філософська, історична оригінальна література, глибоко національна за характером і духом. Давньоруські письменники, філософи, публіцисти, взявши на озброєння творчості метод християнської діалектики, забезпечили швидкий прогрес літературного процесу. Відомі факти існування в Русі бібліотек, книгозбірень у князівських палацах та при монастирях. Згодом при храмі святої Софії князем Ярославом Мудрим було зібрано велику бібліотеку, з якої на сьогодні залишилася лише одна книга, відома як Реймське Євангеліє, яка стала святинєю французького народу.

Згодом давньоруська література набула такого високого ступеня розвитку, що почала справляти вплив на південнослов'янські літератури. Прикладом цього є долучення елементів руської мови до болгарської, сербської та інших південнослов'янських літератур, поширення руської літератури в оригіналі та перекладах у балканських слов'янських країнах.

Християнство як державна релігія справило великий вплив на розвиток церковного та світського зодчества. Монументальна культова архітектура на Русі набула державної підтримки та значення. Будівництво та пишне оздоблення багатьох культових споруд монументальним і станковим живописом здійснювалося за підтримки державної скарбниці.

Християнство завдяки впливу візантійської культури на Русь сприяло поширенню античної традиції у світській архітектурі, а також живописі (іконографії), малярстві, музиці, хоровавому співі. Фактично завдяки впливам нової релігії Київська Русь в XI ст. в культурному плані перетворилась на одну із найрозвиненіших держав у Європі.

У X ст. християнство сформувалось як світова релігія, яка відіграла роль стимулюючого фактора міжнародної та міждержавної співпраці. Тому прийняття християнства Руссю мало велике значення для розвитку міжнародних відносин. У першому випадку християнство сприяло забезпеченню етнічної основи і консолідації на духовній єдності всіх племен і земель Русі, зокрема неслов'янських етносів, які проживали на окраїнах держави, що з X ст. формувалась як багатонаціональна за домінування руської народності.

Історичне прогресивне значення християнства згодом виявило певну обмеженість його візантійської моделі, що спричинило формування низки негативних явищ, тенденцій та процесів. Візантійська модель передбачила підпорядкування церкви світській владі, що спричиняло формування самодержавної влади, тоді як у католицькій навпаки – світська влада підпорядковувалась духовній. Православна церква не мала такої могутньої підтримки ззовні, як католицька завдяки діям папи римського. Церква східного обряду не стала справжнім духовним опонентом світській владі, що врешті-решт спричинило створення монархами системи тотального підкорення державі всіх сфер соціального життя, беззахисність широких соціальних верств.

Східне християнство значно обмежило прилучення Русі до багатств світової культури. Мовою богослужіння та церковної літератури на Заході була латина, тоді як слов'янська мова

помітно звужувала для Русі русло культурного потоку. Позбавлення руської еліти доступу до латиномовної літератури суттєво гальмувало накопичення знань та обмін інформацією, що зумовлювало наростання певної культурної замкненості Русі.

На час прийняття християнства східного зразка Візантія ввійшла в епоху перманентних криз. Політична криза завжди зумовлює кризу духовну. Цивілізаційний вплив Візантії на Русь починаючи з XIV ст. спадав. Відсутність новаторських поглядів, панування традиціоналізму і консерватизму в політиці, поширення ідей містицизму, аскетизму, відчуження від життя спричинили кризу ромейської духовної еліти. У своєму розвитку вона зупинилась на засвоєнні античної спадщини, але не була здатною до усвідомлення нових суспільних процесів, внаслідок чого опинилась на узбіччі розвитку загальної течії світової громадської думки. Це спричинило занепад шкільної, гальмування університетської освіти, обмеження духовної свободи, що зумовило незворотну тенденцію до відставання православного світу від Заходу у визначальних сферах соціального життя.

Вибір князем Володимиром християнства східного зразка стався в період, коли очевидними були стійкі процеси консервації православ'я на етапі рішень Вселенських соборів церкви, що з часом спричинило гальмування процесів суспільного пошуку. Історія засвідчила, що жодна з країн, де православ'я виступало духовною домінантою, – Греція, Росія, Білорусь, Сербія, Болгарія, Македонія, Чорногорія, Румунія, Молдова, країни Близького Сходу і Закавказзя, зокрема Україна, не досягли значних успіхів у своєму суспільному поступі.

Дійсність і реалії сьогодення висувають на порядок денний завдання для православ'я, зокрема українського. За цих умов православні конфесії України: УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, щоби зберегти і забезпечити

своє місце в майбутньому, залишитися впливовими конфесіями, мають іти навіть не в ногу з життям, а випереджати його. Забезпечення динамізму православної церкви в Україні потребує її реформування і модернізації, радикального оновлення її соціальної доктрини та роботи з масами.

* * *

Відзначення 1025-річчя хрещення Русі – важлива історична подія в історії нашої державності, європейської ідентичності нашого народу. Це – символ соборності, нашої духовної та культурної єдності.

Великий князь київський Володимир 1025 років тому спромігся з наших пращурів зробити християн.

На відміну від нього сучасні державні лідери та проводирі українських церков, які урочисто святкують ювілей хрещення Русі на високому державному рівні, не спромоглися об'єднати православних мирян і суспільство. Українське православ'я залишається розколотим. Історія виносить вердикти, повчає. Ювілейна дата в історії нашої церкви спонукає до усвідомлення того, що цінності християнства стали основою тих моральних устоїв, які завжди будуть залишатись актуальними для всіх людей незалежно від їхнього ставлення до віри та релігії. Державність, суспільний прогрес, більшість культурних досягнень нашого народу неможливо уявити без того духовного середовища, яке сформувалося під впливом християнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Котляр М.* Русь язичницька / М. Котляр. – К. : Заповіт, 1995. – С. 266.
2. *Попович М.* Мироззрение древних славян / М. Попович. – К., 1985. – С. 88.
3. *Толочко П. П.* Древняя Русь / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 60.
4. *Толочко П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий / П. Толочко. – К. : АртЕк, 1996. – С. 93.
5. *Балух В. О.* Візантистика / В. О. Балух. – Чернівці : Книги ХХІ, 2006. – С. 332.
6. *Раушенбах Б. В.* Сквозь глубь веков / Б. В. Раушенбах // Коммунист, 1987. – № 12. – С. 88.
7. *Толочко П.* Християнство в контексті історії і культури України / П. Толочко. – К., 1997. – С. 3.
8. *Блаженний Митрополит Володимир, Предстоятель Української православної церкви* // День, 2013. – № 130–131. – С. 1.
9. *Софрон Мудрий.* Нарис історії Церкви в Україні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 51.
10. *Історія релігії в Україні* / за ред. проф. А. М. Колодного і П. П. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – С. 88.
11. *Нікітенко Н.* День хрещення Русі та освячення київських першохрамів / Н. Нікітенко // Християнство в контексті історії і культури України. – К., 1997. – С. 22–23.
12. *Шпорлюк Р.* Україна – продукт європейської ідентичності... / Р. Шпорлюк // День, 2013. – № 186. – С. 1.
13. *Палій О.* Українські ідеологи XI–XVII століть говорять про столицю Русі (України) Київ як про «новий» Єрусалим / О. Палій // День, 2013. – 169–170. – С. 11.
14. *Брайчевський М.* Вибране: у 2 т. – Т. 1 : Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / М. Брайчевський. – К. : вид-во

імені Олени Теліги, 2009. – С. 72 ; *Котляр М.* Русь язичницька / М. Котляр. – К. : Заповіт, 1995. – С. 277.

15. *Скрипнюк О. В.* Акт хрещення Русі-України / О. В. Скрипнюк // Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 1. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – С. 80.

16. *Толочко П. П.* Древняя Русь / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 58.

17. *Початки* християнства в Русі-Україні або трохи історії... // Сільські вісті, 2013. – № 89. – С. 1.

18. *Патріарх* Філарет. Для церкви природно бути в конфлікті зі світом // Українське слово, 2013. – № 29. – С. 8.

Скрипнюк О. В. Хрещення Русі: цивілізаційна трансформація держави і суспільства. До 1025-річчя хрещення Русі-України (частина друга)

Статтю присвячено аналізу державного хрещення Русі. Пропонується ретроспективний погляд на хрещення Русі як закономірний етап і процес суспільної та державної трансформації. Досліджуються шляхи та етапи поширення християнства серед східних слов'ян, криза язичницької ідеології, причини і фактори державного хрещення Русі в X ст., значення акту хрещення для суспільного та державного розвитку Русі-України.

Ключові слова: Русь, князь Володимир, Візантія, криза язичництва, християнство, акт хрещення, утвердження християнства, значення християнства.

Скрипнюк А. В. Крещение Руси: цивилизационная трансформация государства и общества. К 1025-летию крещения Руси-Украины (часть вторая)

Статья посвящена анализу государственного крещения Руси. Предлагается ретроспективный взгляд на крещение Руси, как закономерный этап и процесс общественной и государственной трансформации. Исследуются пути и этапы распространения христианства среди восточных славян, кризис языческой идеологии, причины и факторы государственного крещения Руси в X в., значение акта крещения для общественного и государственного развития Руси-Украины.

Ключевые слова: Русь, князь Владимир, Византия, кризис язычества, христианство, акт крещения, утверждение христианства, значение христианства.

Skrypnyuk A. Christening of Rus: civilization transformation of the state and society. By the 1025th anniversary of christening of Rus-Ukraine (part 2)

The article is devoted to the analysis of the state christening of Rus. A retrospective look is offered to christening of Rus, as the appropriate stage and process of public and state transformation. Ways and stages of distribution of christianity are investigated among east slavs, crisis of heathen ideology and reason and factors of the state christening of Rus in X century, value of act of christening for community and state development of Rus-Ukraine.

Key words: Rus, prince Volodymyr, Byzantium, crisis of paganism, christianity, act of christening, claim of christianity, value of christianity.